

DOI: <http://www.doi.org/10.36719/2663-4619/66/81-84>

Xanım Rafiq qızı Məmmədova
ADİU nəzdində Sosial-İqtisadi Kollecc
müəllim

ADLARDAN FEL DÜZƏLDƏN MƏHSULDAR VƏ QEYRİ MƏSULDAR ŞƏKİLÇİLƏR

Açar sözlər: Müasir Azərbaycan dili, fel, məhsuldar şəkilçilər, qeyri-məsuldar şəkilçilər, dilçilik

Productive and non-productive suffixes that make verbs from nouns

Summary

One of the urgent tasks is the suffixes that make verbs from nouns in the Azerbaijani language. In separate researches and monographs the issue of “**productive and non-productive suffixes that make verbs from nouns**” has been investigated by turkologists and linguists.

While there is a regular attitude to the suffixes that form verbs from nouns, there is a double attitude to the suffixes that form verbs from verbs. The Azerbaijani language is very rich in verb suffixes.

In our modern literary language, there are some unproductive and even to the archaic species that have disappeared by mixing with the roots of suffixes that make verbs from nouns.

Key words: *Modern Azerbaijan language, verb, productive suffixes, unhealthy suffix, linguistics*

Giriş

Müasir Azərbaycan dilində gedən proseslərin izlənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran ən aktual vəzifələrdəndir. Ayrı-ayrı tədqiqat və monoqrafiyalarda düzəltmə fel məsələsi türkoloqlar və dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır, lakin indiyədək bu məsələ ilə bağlı yekdil rəyə gəlinməmişdir. Azərbaycan dilçiliyinə dair bir sıra dərslik və tədqiqat işlərində ad və fellərdən felyaratma haqqında fərqli fikirlər formalaşmışdır. Adlardan fel əmələ gətirən fellərə münasibətdə sabit münasibət olduğu halda, fellərdən fel düzəldən şəkilçilərə ikili münasibət vardır. Belə ki bir qisim dilçi fel düzəldən şəkilçiləri leksik (M.Hüseynzadə, S.Cəfərov), digərləri isə qrammatik şəkilçilər kimi (Y.Seyidov) qəbul edirlər. Felin mənaca növləri və ya fel düzəldən şəkilçilər dedikdə, təbii ki, leksik şəkilçilər nəzərdə tutulması olduğu halda, nədənsə orta məktəb həmin şəkilçiləri qrammatik, abituriyentlər üçün yazılmış vəsaitlərdə, ali məktəb dərsliklərində ya leksik, ya da qrammatik şəkilçilər kimi verilməsi tələbələrə də çətinlik yaradır. Məsələyə aydınlıq gətirmək, onu araşdırmaq aktuallıq kəsb edir.

Söz yaradıcılığı məsələsi, derivasiyanın tarixi, sözyaratmanın mənbələri və yolları kimi ümumi nəzəri anlayış məsələləri türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində aktual problemlərdəndir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlər quruluşca eyni deyil. Minilliklər boyu inkişaf prosesində sözlərin quruluşu dəyişmiş müxtəlif şəkillərə düşmüşdür.

Sözün quruluşu söz köklərinin və söz kökü ilə şəkilçinin əlaqə və münasibətindən asılıdır. Bu cəhətdən quruluşuna görə sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

a) Söz yalnız bir kökdən - bir kök morfemdən ibarət olur və ikinci bir morfemə ayrılma bilmir; məsələn: yaz, gəl, bil, saxla, gör, dinlə və s.

b) Söz kök morfemdən və leksik və ya leksik – qrammatik şəkilçidən ibarət olur; məsələn: sağlamlıq, dəmirçi, gözəlləşmək və s.

c) Söz iki kök morfemin birləşməsindən ibarət olur; məsələn: ağacdələ, uzunsifət, başıpozuq və s.

Sözün quruluşundan danışılarkən fonematik tərkibindən deyil, onun yalnız morfem tərkibi araşdırılır. Morfemlər və onların tərkibindəki elementlərin münasibətindən danışarkən

I- leksik mənaya malik olan morfemlər. Bunlar söz köklərindən ibarətdir.

II- qrammatik mənaya malik olan morfemlər (şəkilçilər) – nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilçiliyində felin quruluşca növləri haqqında ilk məlumatı M.Kazımbəy, İ.Əfəndiyev və M.Hüseynzadə vermişlər (2,8).

Azərbaycan dilindəki birhəcalı fellərin hamısı türk mənşəlidir və bunların arasında başqa dillərdən alınma söz yoxdur. Nəinki fellər, hətta feldüzəldən şəkilçilərin içərisində də alınma olanı yoxdur, bunların hamısı Azərbaycan dilinin özünəməxsusu şəkilçiləridir. Düzəltmə fellərdə sözün kökü və ya əsası alınma söz ola bilər, çünki alınma sözlərdən də fel düzəldilir. Məsələn, məktublaşmaq, təəccüblənmək və s.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında sözdüzəltmə morfemlər iki qrupa bölünür: canlı sözdüzəldici ünsürlər – sözdən tam sərbəst şəkildə ayrılanlar və ölü sözdüzəltmə ünsürlər – sözdə müəyyən axtarışlardan sonra

ancaq etimoloji nöqteyi – nəzərdən ayrılanlar. Ağla, saxla, dinlə, güləş, ayır, qırış fellərindəki şəkilçilər ikinci qrupa aiddir (3, 209).

Şəkilçilərin ümumi xüsusiyyətlərində mühüm yer tutan əsas amillərdən biri də onların məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı məsələsidir. S.Cəfərov göstərir ki, şəkilçilərin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldarlığı onların mənşəyi və qədimliyi ilə bağlı məsələdir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin bəzisi başqa dillərdən keçmiş və hələ müasir dilimizdə özünə möhkəm yer qazanmamış şəkilçi olduğu halda, bəziləri dilin özünə məxsus olan və getdikcə müasir ədəbi dildən çıxmaqda olan şəkilçilərdir. Burada, xüsusilə bir və ya iki söz əmələ gətirə bilən şəkilçilər dilin inkişaf tarixi nöqteyi-nəzərindən daha cəlbədicidir.

Azərbaycan dili fel düzəldən şəkilçilərlə çox zəngindir. Fel düzəldən şəkilçilər lap qədim dövrlərdən bu günə qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bunların bəziləri məhdudlaşma, bəziləri daha çox yayılma, bəziləri isə normal xətt üzrə inkişaf prosesi keçirmiş, bir hissəsi bütün dövrlərdə məhsuldar olmuş, bir hissəsi isə məhsuldarlığını itirmişdir.

Ümumiyyətlə fel düzəldən şəkilçilər qoşulduqları söz köklərinə görə iki qrupa ayrılır:

- 1) adlardan fel düzəldən şəkilçilər;
- 2) feldən fel düzəldən şəkilçilər.

Adlardan və feldən fel düzəldən şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki qrupa bölünür. Q.Bağirov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində fel düzəldən şəkilçilər məhsuldar olduğu kimi, bir qrupu növ yaradan şəkilçilərdir (-i, -ıq, -ıl, -n), digər qrupu isə omoforn, yəni həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi çıxış edənlərdir ki, bunlara da -a/-ə, -ı, -ar/-ər, - da/-də, -sa/-sə şəkilçiləri daxildir. Bu şəkilçilərin bir qisminin ilkin mənalarını etimoloji – tarixi, müqayisəli yolla bərpa etmək mümkün olduğu halda, müəyyən bir qismində bu mümkün deyil (6,43).

Azərbaycan dilində adlardan fel düzəldən şəkilçilərdən ən məhsuldarı **-la, -lə** şəkilçisidir.

Müasir ədəbi dilimizdə -la/-lə şəkilçisi ilə bitən fellər tarixən düzəltmə felləridir. Dilin sonrakı inkişaf prosesində bu düzəltmə fellərin bir hissəsində köklər qismən öz ibtidai mənalarını ayrılıqda ifadə edə bilmir. Bunlar yalnız şəkilçilərlə birlikdə müəyyən məzmun ifadə edə bilər. Məsələn, saxla, dinlə, danla, ağla, inlə kimi sözlər zahirən -la, -lə şəkilçisi ilə düzələn fellərə bənzəsə də, onların kökləri arxaikləşdiyinə görə həmin sözlər sadə fellərə aid edilir.

I) Müasir Azərbaycan dilində -la, -lə şəkilçili fellərin çoxu isimdən düzəlir.

1) Hər gün bu sahilədən səslədim səni,

Səsimə səs verən tək Araz oldu.

2) Bu yerləri yenidən şumlamaq lazımdır .

3) Atabəy Məhəmmədin qətlində iştirak etdiyini xatırlayaraq utandı və vəliəhdi qucaqladı, öpdü və şiddətlə ağladı .

-la, -lə şəkilçisi ilə düzəlmiş fellərin əksəriyyəti təsirli, az bir qismi isə təsirsiz olur.

Evə gəldim can pərişan,

Keçən ömrü soraqladım.

Bu fikirlə xeyli zaman,

Kitabları varaqladım .

Misallardan görüldüyü kimi -la, -lə şəkilçisi isimlərdən təsirli fellər düzəltmiş və bu fellər də təsir olunan obyekt tələb etmişdir (ömrü soraqla, kitabları varaqla).

Sifətdən düzələnlər-Azərbaycan dilində sifətdən -la, -lə şəkilçisi ilə düzələn fellər isimdən düzələnələrə nisbətən azdır. Misallara nəzər salaq:

İki dozanqurdu malın təzəyini yumrulayıb aparırdı.

Zaur son vaxtlar arıqlamışdı.

Əllərini yuyub quruladı, gəlib stolundaında əyləşdi.

Kişi axır vaxtlar çox fağırlamışdı.

III) Saydan düzələnələr-Azərbaycan dilində saydan -la, -lə şəkilçisi ilə düzələn fellər çox azdır: ikilə, üçlə, yeddiyə, cütlə və s.

Azərbaycan dilində əşya-miqdar, əlamət-miqdar məzmununa malik olan bir qrup sözlər vardır ki, onların bir qismində -la, -lə şəkilçisi ilə fel düzəlir: cütlə, təklə, dəstələ, parala, topla və s.

Çoxları....inəyini ikiləmək həsrətilə yaşayırdı.

Asif ayaqqabılarını cütlədi.

Pristav kəndliləri bir yerə cəmlədi.

IV) Zərfdən düzələnələr-Azərbaycan dilində -la, -lə şəkilçisi vasitəsilə zərfdən çox azmiqdarda fel düzəlir .

Zaur yavaş-yavaş Təhminəyə sarı irəlilədi.

Təhminə Spartakla Zaurun savaşığını görüb onları araladı .

V)Təqlidi və vokativ sözlərdən düzənlər:

Gəl-gəl deyə hicrində kaman tək mələdim mən .

VI) İlkin mənasını itirmiş, müasir dildə leksik mənə daşımayan sözlərdən düzənlər: qamarla, topala və s.

Bir sıra hallarda –la/-lə şəkilçiləri ilə düzəlmiş fellər növlər üzrə -n şəkilçisini qəbul edərək dəyişir.

Süvari “otryad” dəstə yolun sağı və solu ilə cərgələnməmişdi.

-lan/-lən şəkilçisi isim və sifətə qoşularaq əşyanın müəyyən bir əlamət, və ya keyfiyyət, hal-vəziyyət kəsb etməsini göstərən fellər əmələ gətirir.

a)-lan/-lən şəkilçisi isimlərə artırılaraq onlardan işin tərzini, keyfiyyətini və nəticəsini bildirən fellər düzəldir: yollanmaq, dillənmək, evlənmək, səslənmək, xoruzlanmaq, şübhələnmək, canlanmaq, yellənmək, işıqlanmaq, boylanmaq, kədərlənmək və s.

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində -laş,-ləş şəkilçisinin rolu çoxdur. Tarixən –laş, -ləş və “ş” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş bu şəkilçi vasitəsilə hal-hazırda dilimizdə külli miqdarda fel düzəldir.

Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənalı adlardan eyni zamanda aşağıdakı müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik təsirsiz fellər düzəlir.

a)Bir sıra substantiv isimlərə əlavə edilərək qarşılıq mənası ifadə edən fellər düzəldir:

O, daha şaddı, deyib-gülür, oğlanlarla zarafatlaşır, hətta mənə də mehribanlıq edirdi.

b)Bir sıra substantiv isimlərə və bir sayına əlavə edilərək müştərək mənalı fellər düzəldir:

Ağacın başında toplaşıb qozları dimdikləyən qarğalar maşının tırıltısından hürküb qırıldışa-qırıldışa ətrafa dağıldılar.

M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, Z.Tağızadə, Z.Budaqova –laş, -ləş şəkilçisini müstəqil sözdüzəldici şəkilçi hesab etmiş, S.Cəfərov və Z.Budaqova bu şəkilçi ilə düzələn felləri mənaca qruplaşdırmış, Z.Tağızadə və S.Cəfərov müstəqil –laş, -ləş ilə -la, -lə şəkilçili fellə qarşılıqlı növ bildirmək üçün artırılan –ş (-la -ş, -lə -ş) ünsürünün fərqi izah etmişlər.

Fel düzəldən –lan, -lat, -laş şəkilçiləri həmişə vahid qəbul edilmir. Bunlardan –la,-lə şəkilçisi adlardan fel əmələ gətirirsə,deməli,bunlar adlardan fel düzəldən şəkilçi olub, -n, -t, -ş ünsürü növ şəkilçisidir. –la, -lə şəkilçisi ayrılıqda adlardan fel düzəltmirsə, -lan, -lat, -laş adlardan fel düzəldən şəkilçidir.

Bəzi türkoloqlar bu xüsusiyyəti nəzərə almayaraq, -lan, -lat və -laş şəkilçilərini eyniləşdirərək fel düzəldən şəkilçi kimi qəbul edirlər.

Qeyd etməliyik ki, -landır,-ləndir, -laşdır, -ləşdir şəkilçiləri Azərbaycan dilində fel düzəldən müstəqil bir şəkilçi kimi formalaşmamışdır. Göstərilən bu formada –dır, -dir müstəqil şəkilçidir.Müəllifin verdiyi misallara nəzər salsaq görürük ki, həmin sözlər –dır, -dir şəkilçisi olmadan da işləyə bilər: taylaşdırmaq – taylaşmaq, planlaşdırmaq – planlaşmaq, yekunlaşdırmaq – yekunlaşmaq, dadlandırmaq – dadlanmaq, işıqlandırmaq – işıqlanmaq, nurlandırmaq – nurlanmaq, saxtalaşdırmaq – saxtalaşmaq, ideallaşdırmaq – ideallaşmaq və s.

Müasir ədəbi dilimizdə adlardan fel düzəldən şəkilçilərin bəzi qeyri-məhsuldar və hətta, köklərə qarışaraq yox olmuş arxaik növlərinə də təsadüf edilir ki, bu şəkilçiləri bu və ya digər formada başqa türk dillərində görmək olur. Ona görə də etimoloji baxımdan belə şəkilçilər qeyri-məhsuldar olduğuna baxmayaraq əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri – məhsuldar fel düzəldən şəkilçilərin sözyaratma kəmiyyəti bir qədər məhdud olsa da , onlar ad əsalarından və fel əsaslarından fel yaradaraq mühüm bir funksiyanı yerinə yetirmişlər.

-qır, -kir,-qur, -kür şəkilçiləri əsasən təqlidi sözlərə artırılaraq fel düzəldir, köklər müstəqilliyini itirdikdə sadə sözlərə çevrilir. Müasir Azərbaycan dilində -qır (müxtəlif fonetik variantlarla işlənir) şəkilçili ikihecalı fellərinin əksəriyyətinin kökü tarixən birhecalı olmuşdur:qışqırmaq, öskürmək, hıçqırmaq, fınxırmaq, fişqırmaq və s. fellər bu qəbildəndir.

Azərbaycan dilində qeyri – məhsuldar şəkilçilərdən biri də **-ı,-i,-u,-ü** şəkilçisidir. Türkoloji ədəbiyyatda , eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçi haqqında bir – birinə uyğun gəlməyən fikirlər mövcuddur. Türkoloqların çoxu –ı,-i,-u,-ü şəkilçisini müstəqil hesab edirlər. Müasir dilimizdə -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi vasitəsilə sifət və isimdən təsirsiz fel düzəldir. Məsələn, turş-u, ac-ı, bərk-i, yer-i, çirk-i, iy-i və s.

İsimdən düzənlər:

Zaur irəli yeridi , Mədinənin əlindəki zənbilləri aldı.

Daha irəli yeridim, onların yanında müntəzir dayandım, ayrılımlarını gözlədim. (36,101)

Sadiq kişi xurcunu çiyindən aşırıdı, direktorun qabağına yeriyib, çoxdanın tanışını kimi əl verdi.

Sifətdən düzənlər:

Eyvazın nəfəsi get –gedə təngiyirdi.

Nəticə: Məqalədə Azərbaycan dilində adlardan fel düzəldən şəkilçilərdən söhbət gedir.

1. Azərbaycan dilində fel düzəldən şəkilçilər qoşulduqları söz köklərinə görə iki qrupda birləşir:
 - a) adlardan fel düzəldən şəkilçilər;
 - b) fəllərdən fel düzəldən şəkilçilər.
2. Ad və fəldən fel düzəldən şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki qrupa ayrılır. Addan fel düzəldən şəkilçilərə münasibətdə alimlər arasında fikir sabitliyi olduğu halda, fəldən fel düzəldən şəkilçilərlə bağlı mülahizələr kəskin surətdə fərqlidir.

References

1. Akhundov A. Feline times. Baku: AUL publication, 1961, 139 p.
2. Rustamov R. Verbs in dialects and dialects of the Azerbaijani language. Baku: Publication of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, 1965, 320p.
3. Modern Azerbaijani language. Part II. Baku: Elm, 1980, 509 p.
4. Ordubadi M.S. Selected works. V-volume. Baku: AUL publication, 1965, 339p.
5. Baskakov N.A. Karakalpak language. Part I. Moscow: 1952, 544p.
6. Batmanov I.A. The use of cases in the Kyrgyz language. Frunze, Kazan: Kyrgyz Publishing, 1938, 45 pp.

Rəyçi: dos. İ.Quliyeva

Göndərib: 16.05.2021

Qəbul edilib: 21.05.2021